

АКАДЕМІЧНЕ ВИДАННЯ «ПРАВДИ РУСЬКОЇ»: ПІДГОТОВКА, РЕАЛІЗАЦІЯ ТА КРИТИКА

Не одне покоління істориків, археографів та любителів старовини намагалися дослідити, інтерпретувати та найбільш точно передати відомі списки давньоруських пам'яток молодшим поколінням дослідників та широкому загалу читачів. Тому існує величезний пласт археографічних публікацій давньоруських джерел у різних варіаціях. У радянський час, особливо в 1920–1940-х рр. досить гостро відчувався брак таких видань. Причин цьому дуже різні, це і бібліографічні раритети більшості дореволюційних видань, віднайдення та дослідження нових списків, зміна ідеологічних принципів історичної науки. Для вирішення такої ситуації радянськими вченими були задумані та реалізовані масштабні проекти з опрацювання та видання давньоруських джерел. Одним з таких значних та масштабних проектів стало академічне видання «Правди Руської», яке і через десятиліття залишається базовим для сучасних дослідників. О. Яковлев у 1940 р. в своїй рецензії на перший том цього видання «Правди Руської» назвав проект «наймасштабнішою подією в історії радянської історичної науки»¹.

Процес підготовки видання був досить тривалим і тернистим, розпочався ще на початку 1920-х рр. і лише в 1940-х був реалізований, але не у повному обсязі. Академік Б. Греков вказував, що академічне видання 1940 р. було задумане ще в 1928 р. Саме задля втілення цієї ідеї у життя, на його погляд, і було створено спеціальну підкомісію, діяльність якої припинилася 1929 р.² Вчений підкреслював – саме напрацювання зазначеної підкомісії поклали початок здійсненню одного з найкращих археографічних і наукових проектів радянського періоду.

На той час АН почала видавати документи з історії СРСР різних періодів. І разом з тим слід зауважити, що серед усіх задуманих дослідниками серій самою близькою для Б. Грекова виявилася серія законодавчих пам'яток. Першим у ній мало стати видання «Правди Руської». За організацію цієї роботи взявся особисто академік Б. Греков. Дослідники відчували потребу в такому виданні, адже існуючі видання уже застаріли. АК неодноразово поверталася до цієї проблеми протягом 1920 – початку 1930 рр. До фактичного вирішення цього питання АК прийшла в 1935–1936 рр.

Потреба активізувати дії щодо видання «Правди Руської» виникла під час підготовки до відзначення 200-річчя її віднайдіння (1938 р.)³. У 1933 р. з ініціативи дирекції Інституту історії в чергове розпочалася робота над підготовкою видання, до якої було залучено В. Любимова, І. Яковкіна, М. Лаврова, Г. Кочина, М. Тихомирова. Запрошували і С. Юшкова⁴. Тобто всіх тих, хто активно працював у Підкомісії з підготовки до видання «Руської Правди». Робота підкомісії послужила певним керівництвом до дії усім співробітникам. Отже, під керівництвом Б. Грекова було зібрано групу найбільш відданих справі видання «Правди Руської» науковців. Численні засідання, присвячені питанням підготовки до видання «Правди Руської», проходили безпосередньо під його керівництвом. З його ініціативи до кола спеціалістів при вирішенні спірних питань було залучено філологів, дослідників з Москви та М. Максимейка з Харкова⁵. 14 грудня 1935 р. на нараді було прийнято інструкцію для підготовки до видання текстів «Правди Руської». Тоді ж було вирішено, що остаточний поділ на статті буде зроблено особисто Б. Грековим⁶.

Виказуючи власні погляди Б. Греков зазначав, що «видання Правди Руської є лише початком великої роботи з видання законодавчих пам'яток»⁷. Утім, саме цей початок був найбільш складним, тому історик прагнув виконати це завдання «продумано та з максимальною точністю»⁸, оскільки за його словами «не дивлячись на величезну роботу, пророблену попередниками, не можна сказати, що тут зроблено все, що можна було б зробити»⁹. Для цього і проводилися наради та засідання, на яких

«заслуховувалися думки широкого кола наукових працівників та їх критика»¹⁰. Б. Греков зазначав, що «без цього ми не ризикуватимемо виступати зі своєю працею в заключному вигляді»¹¹.

Академічне видання мало складатися за задумом дослідників (у 1936 р.) з двох основних томів, оскільки для вміщення поставлених завдань саме такий об'єм був найбільш оптимальний, а структура майбутнього видання найкраще вписувалася саме в такі рамки: перший том – тексти, другий – коментарі¹². Утім, під час роботи вказаний план дещо трансформувався, в процесі розробки спірних питань історії тексту та вироблення правил передачі текстів було вирішено додати ще один том, який буде містити фотознімки списків наведених у першому томі. Він за задумом мав бути другим, а вже третій відводився на коментарі та нарис з історіографії «Правди Руської». Проте, як ми побачимо і цей план був дещо змінений, а нарис з історіографії так і не був написаний, або, правильніше сказати, не був завершений вчасно.

Своєрідну точку відліку повернення до роботи над академічним виданням ми поставимо за допомогою В. Любимова, звертаючись до його спогадів. Він зазначив: «21 липня 1933 р. Б. Греков повідомив, що АН СРСР планує самостійно видавати Правду Руську»¹³. Уже 15 жовтня з В. Любимовим було офіційно підписано угоду щодо його участі в проєкті видання «Правди Руської»¹⁴. Протягом 1934–1935 рр. вчені займалися класифікацією відомих та віднайдених списків¹⁵. У 1935 р. до роботи офіційно було залучено наступних вчених: в лютому Г. Кочина, в березні М. Лаврова, в квітні М. Тихомирова, у вересні Г. Гейрманса¹⁶.

Відразу потрібно відзначити, що робота над академічним виданням наприкінці 1930-х рр. протікала без перешкод і певних негараздів, просувалась досить швидко та продуктивно, адже на 17 квітня 1935 р. В. Любимов вже подав на розсуд колег вироблену класифікацію списків «Правди Руської», а восени того ж року доповнив схему нововіднятими списками¹⁷. Зі спогадів В. Любимова чітко видно, що дослідник не припиняв своїх наукових пошуків та досліджень і після ліквідації Підкомісії з

підготовки до видання «Руської Правди». Він працював в московських архівосховищах на предмет віднайдення нових списків. Тому, сьогодні у нас не викликає подиву той факт, що В. Любимов так швидко після офіційного повернення до роботи над виданням виніс на розсуд колег певні результати та узагальнення.

25 червня 1935 р. в Москві на квартирі у В. Любимова відбулася неофіційна зустріч де обговорювалося питання академічного видання «Правди Руської». На ній були присутні Б. Грекова, М. Лаврова, М. Тихомирова та В. Любимова¹⁸. На цій нараді був узгоджений план дій на найближчий час та прийнято рішення про налагодження роботи і консультацій з філологами відносно системи відміток дуже дрібних різночитань у текстах. Вже у липні такі консультації відбулися у Ленінграді з академіком В. Ляпуновим та С. Обнорським¹⁹. До грудня 1935 р. було складено історично-філологічну інструкцію щодо запланованого видання. В грудні до роботи залучили Б. Романова, який мав скласти покажчик до текстів²⁰.

Кожен з дослідників виконував певну частину праці, проте основний та найвідповідальніший тягар ліг на плечі Б. Грекова та В. Любимова. Перший як керівник групи перевіряв та узгоджував всі напрацювання, але, найголовніше, вміло, чітко та продумано керував роботою. Другий, будучи висококваліфікованим джерелознавцем та текстологом, займався виключно науково-дослідною роботою, працював з оригіналами документів, виробив принципи класифікації та поділу тексту на статті. Його особливо велику роль у підготовці цього видання відзначили і його сучасники і наступні покоління істориків²¹.

Численні наради та засідання, до яких залучалися спеціалісти з різних галузей історичної, філологічної та юридичної наук свідчать про те, що історики прагнули приблизитися до якнайбільшої об'єктивності у вирішенні спірних питань з історії тексту та точності передачі. В роботі брали участь найкращі дослідники доби середньовіччя того часу: Б. Греков, М. Тихомиров, В. Любимов, С. Валк, Г. Гейрманс, М. Лавров, О. Андрєєв, С. Веселовський, В. Гейман, Б. Ларін, Б. Ляпунов, М. Максимейко, С. Обнорський, О. Орлов, М. Приселков, Б. Романов, С. Чернов та ін.²²

На початку активної роботи у розпорядженні Інституту історії вже була праця В. Любимова з нової класифікації списків²³. Сам історик вважав свою роботу лише попереднім, незакінченим дослідженням, утім саме ці його міркування лягли в основу класифікації в академічному виданні. При підготовці до друку текстів «Правди Руської» історики ще мали провести величезну пошукову роботу з подальшого віднайдення списків та встановлення їх взаємовідношень. Всього було віднайдено більше ста списків. Після виключення зайвих (пізніх та копій) їх залишилося 88, які і були використані у виданні. На долю М. Тихомирова, М. Лаврова та Г. Гейерманса припала робота над більшою половиною списків – 51²⁴. Основних списків було відібрано 15: 2 Коротких і 13 Поширених (Троїцька група – 8, включаючи один Скорочений, Пушкінська – 2, Карамзінська – 3 списки). Решта списків приводилися у варіантах, редакція прагнула перш за все відобразити всі різночитання, які змінюють сенс того чи іншого тлумачення. Ці ж 15 списків планувалося надрукувати фототипічним способом у другому томі, для зручності дослідників. Нагадаємо, що на той час коментарі планувалося розмістити в третьому томі, а фотознімки у другому.

Ряд особливостей видання пояснюється тим, що дослідники до вирішення всіх важливих питань підходили з певною обережністю. Одним з першим вирішувалося питання класифікації списків. На засіданнях відстоювалася думка, що в основу класифікації списків має бути покладена історія тексту «Правди Руської». Б. Греков тут проявив неабияку обережність, наголошуючи, що «будь-яка історія тексту буде на 50% побудована на гіпотезах, тому вона не буде міцною основою для нашої роботи»²⁵. Класифікація В. Любимова була побудована на формальних ознаках і мала стати, на думку Б. Грекова, основою для майбутньої історії тексту «Правди Руської». При цьому Б. Греков відмітив: «якщо ми чекатимемо ідеального вирішення проблеми, то ми ніколи не зможемо видати нашу роботу»²⁶.

Основний тягар в теоретичній та фактично і практичній роботі над текстами (опрацювання, класифікація, поділ на статті, правила передачі) було покладено на В. Любимова, як на найбільш досвідченого та найкращого фахівця з даної пробле-

матики. Розробкою питання класифікації списків займався В. Любимов. Згідно його поглядів попередні класифікації списків, тобто М. Калачова та В. Сергеевича, не дають можливості уявити та простежити історію тексту «Правди Руської». Інша справа була з класифікацією С. Юшкова, яка на середину 1930-х рр. в науковій літературі була найновішою. Утім відмітимо, що вказана класифікація не була оригінальною, за винятком однієї четвертої редакції, а являється поєднанням різних частин з класифікацій М. Калачова та В. Сергеевича та містить безліч фактичних помилок. Класифікація, запропонована В. Любимовим, була побудована по-іншому: на системі сімей і груп²⁷. Ця система часто застосовувалася при дослідженні пам'яток, які дійшли до нас в багатьох списках, та дає великі можливості дослідникам для побудови чіткої історії тексту. У такій схемі в однаковій мірі враховуються всі види списків, незалежно від того, визнають той чи інший вид редакцією, чи вважати, що він утворився в історичному процесі в результаті ненавмисних змін та трансформацій. З іншого боку, за такої схеми можна вільніше розмістити в класифікаційній структурі різні види, виходячи лише з наміченої історії тексту²⁸.

В запропонованій класифікації всі списки поділені на дві групи, які представляють дві основні редакції: Короткі та Поширені²⁹. Списки Скороченої редакції віднесені В. Любимовим до Поширених. Поширені списки в свою чергу поділялись на три групи: Синодально-Троїцьку, Пушкінську і Карамзінську. В межах кожної групи списки поділяються на види, а певні види – на підвиди. Назви списків «Правди Руської», які були відомі М. Калачову, збережено, назви решті списків дані за тими ж традиціями. Особливу увагу дослідники також приділяли т. зв. Татищевським спискам. Г. Гейерманс присвятив цій групі окреме дослідження, яке було надруковане в другому томі академічного видання³⁰.

Рецензенти видання одноставно висловились, що проблема класифікації списків «Правди Руської» – одна з найважливіших проблем вивчення історії виникнення її тексту як пам'ятки, що склалася протягом багатьох століть та пройшла велику еволюцію видозміни³¹. По суті В. Любимов не придумав нічого

нового, він лише повернувся до «тобінського» поділу на Коротку та Поширену редакцію. В 1906 р. М. Рожков писав: «за усталеними поглядами в літературі – нам слід розрізнити два види Правди Руської – Коротку і Поширену»³². Цього дотримувався і І. Стратонов³³, і Є. Карський³⁴. Отже, говорити про те, що робота В. Любимова була чимось новим в радянській історіографії не доводиться. Але не варто відкидати того факту, що В. Любимов на середину 1930-х рр. використовував нові матеріали, що могло значно розширити його бачення та збагатити історичну науку. Така його робота заслуговує на достойну оцінку, адже саме завдяки його напрацюванням М. Тихомиров зміг виправити та доповнити дану схему.

Наступним складним питанням було передача текстів. На ньому не акцентували уваги протягом кількох років роботи з однієї простої причини: для початку потрібно було зібрати та опрацювати всі списки, а вже потім на основі зібраного матеріалу виробити спільні для всіх них правила передачі тексту давньоруського джерела. Цю роботу було доручено учневі Б. Грекова Г. Кочину. Втім, категорично заявляти, що дана частина роботи була пророблена лише Г. Кочиним, не можна. До питання прийомів передачі тексту «Правди Руської» зверталися також М. Лавров, Г. Гейрманс та В. Любимов, тобто ті дослідники, які займалися текстами і тому питання передачі тексту у виданні звісно їх хвилювало. Водночас, Г. Кочин був перший, хто акумульовано та конструктивно виклав всі можливі питання щодо передачі тексту та виділив основні проблеми, пов'язані з ними.

Власне, прийоми передачі тексту визначалися загальними цільовими установками самого видання, яке враховувало всі списки «Правди Руської», що дійшли до нас. Систематизуючи ці списки по групах, дослідники прагнули з найбільшою повнотою дати в руки дослідника важливий матеріал цих списків, при цьому в кожній групі один із списків виділявся як основний і друкувався повністю, а з решти приводилися варіанти. Для дослідників «Правда Руська» – перш за все найдавніша законодавча збірка. Втім і Коротка і Поширена редакції дійшли до нас лише в пізніх списках, в яких давня основа піддалася численним

змінам, а, можливо, навіть і переробкам. Не виключена можливість близькості до давньої основи, деяких пізніх списків. Це особливо кидається при вивченні окремих, найбільш змінених статей «Правди Руської». В таких умовах природно, що дослідник побажає мати в своїх руках матеріал всіх списків. С. Чернов і М. Тихомиров указували, що і в пізніший час в Московській державі не припинялася робота над текстом «Правди Руської»³⁵. «Правда» розцінювалася в той час, як найважливіший законодавчий кодекс і служила джерелом при законодавчій творчості того часу. В цьому плані пізніші списки «Правди Руської» мають особливу цінність для дослідника. Наведені міркування і примусили дослідників при підготовці видання використовувати всі списки «Правди Руської», що дійшли до нас та були їм відомі³⁶.

Небезпека залишити сумніви у читача примушувала дослідників певною мірою дати зайве, чим щось не додати. Піднімалося питання щодо виключення із студіювання деяких окремих списків, про які є достатньо підстав говорити, що вони не дають нічого нового в порівнянні з яким-небудь іншим списком. У цьому випадку постає питання: на підставі яких ознак можна виділити подібні списки? Не викликає подиву те, що цей список є точною копією з іншого списку, що дійшов до нас і абсолютно тотожний йому, але такі випадки є рідкістю і пізні копії виключені дослідниками. Дехто вказує на іншу ознаку – «близькість» списку – коли всі різночитання можуть бути пояснені лише випадковими помилками писаря, недоглядом, описками і т. п. На цей випадок виникає заперечення: а коли ж різночитання виникали свідомо за волею переписувача? З таких помилок, пропусків і недогляду виникали ті численні розбіжності між різними списками «Правди Руської», тобто, саме ті розбіжності, які привели дослідників до численних суперечок при тлумаченні джерела.

Висновок, до якого дійшли вчені на чолі з Б. Грековим, виглядає наступним чином: «Якщо ми не бажаємо порушувати зайвих сумнівів у нашого читача, то і не повинні удаватися до виключення списків, тому що при обмеженому застосуванні цього відбору у нас не залишиться ніякої практичної користі, а

ширше його застосування захитає основні принципи видання»³⁷. Отже, до видання були залучені всі списки «Правди Руської», що були відомі, за винятком пізніх копій (XVIII–XIX ст.) і підробок³⁸. При виданні виділялись основні списки, що характеризують ту або іншу групу списків «Правди Руської»; основні списки друкувалися повністю, а решта списків використовуються у варіантах.

Як зазначав Г. Кочин, дослідники прагнули «до можливо точної передачі тексту». Втім, варто зазначити, що ступінь точності може бути дуже різним, оскільки в роботі з рукописами виникає ряд ускладнень при читанні недописаних слів, зокрема в тих місцях, де пропущені закінчення слів, вжито виносні літери і т. п. Ці скорочення найчастіше зустрічаються наприкінці рядків і зумовлені економією місця. Наприклад, в Мясниковському списку «Правди Руської» «ї» та лігатури зустрічаються тільки наприкінці рядка. Такі явища підкреслюють бажаність при виданні вказівки на закінчення кожного рядка. Точність досягається шляхом друкування документа рядок в рядок у повній відповідності з рукописом. Зразком подібної передачі є видання «Русская Правда по древнейшему списку» Є. Карського, в якому текст передається з точним дотриманням орфографії і пунктуації пам'ятки. Це означає, що текст рукопису передається фактично неопрацьованим. В академічному виданні ставилося інше завдання: «дати в руки читача розшифрований, прочитаний до кінця текст»³⁹. У випадках сумнівів, читач-дослідник може звернутися до фототипії основних списків, що планувалося відтворити в наступному томі. Відповідно до такого розуміння точності (тобто точного та правильного читання) в передачі тексту, вирішено було не відзначати рядки, а вказувати лише сторінки рукопису, що дозволить легко порівнювати його з фотокопією.

При передачі тексту у виданні було зроблено наступне: розкриті титла, виносні літери вводилися в рядок. Щодо розкриття тител, то тут особливої складності не було, оскільки у тексті джерела вони, за висловом Г. Кочина, «трафаретні». Складніше було з введенням у рядок виносних літер. У ряді випадків важко сказати, як саме слід читати пропущене.

Різнобій у читаннях на той час уже призвів до певної плутанини, тому дослідники вирішили, що «у всіх випадках, коли допустить й інше читання, ніж прийняте нами, ми відзначаємо в примітках також і інші можливі читання»⁴⁰.

Великі розбіжності викликала проблема передачі літер оригіналу, відсутніх у сучасному шрифті. При обговоренні цього питання на нарадах, що відбувалися в процесі роботи над текстом, ряд осіб висловилися на заміну таких літер відповідними літерами сучасного шрифту. Ця пропозиція мотивувалася полегшенням для читача. Проте, на противагу цьому вказувалося, що далеко не завжди можна вирішити питання про заміну літер. Відносно різних списків «Правди Руської» це особливо ускладнюється тим, що вони відносяться до різного часу, починаючи з XIII і закінчуючи XVI ст. А основна мета дослідників була «дати в руки текст, що не залишає в читачів жодних сумнівів в точності переданого рукопису»⁴¹. Раніше вже доводилося вказувати на те, що в основі ряду різночитань в пізніх списках лежить або описка писаря або нерозуміння ним тексту рукопису. Часто неточна заміна однієї незнайомої йому літери іншою, відомою йому, виявляється відправною точкою для подальших розбіжностей та різночитань між списками. Саме таким чином М. Лавров і В. Любимов пояснюють походження різночитань «смердь і холоп», «смердии холоп», «смердьи холоп». Подібне ж можна побачити і в різночитаннях: «конь», «кон», «коун», і «кѸн» або «коупа», «кѸпа», «кѸпа» та «копа».

Думка про необхідність збереження при передачі тексту всіх літер, відсутніх в сучасному шрифті, підтримувалася присутніми на засіданнях філологами⁴². Для філологів це правило в переданні тексту відкриває широкі можливості при роботі зі списками «Правди Руської». Велика праця з дослідження окремих мовних аспектів джерела була пророблена Є. Карським⁴³, С. Обнорським⁴⁴ та В. Ларіним⁴⁵. Участь філологів в роботі над текстом є надзвичайно цінною. Оскільки історія пам'ятки охоплює щонайменше чотири сторіччя і може бути розкрита лише при вивченні походження окремих її редакцій, груп і навіть окремих списків. Це особливо підкреслював у своїй доповіді М. Лавров⁴⁶. У встановленні історії тексту важливу роль відігра-

ють мовні особливості. Філологи мали внести ясність у цих питаннях, оскільки історики часто робили помилки саме через незнання мовних тонкощів. Деякими дослідниками висловлювалася думка, що «юси», різні написання «е», «о», «ы» виникли досить пізно в результаті південно-західного впливу і не заслуговують на увагу.

В історії тексту «Правди Руської» південнослов'янський вплив позначився дуже сильно, певною мірою відкинув зайву плутанину, але його не можна залишати в стороні. Південнослов'янський вплив слід належним чином оцінювати і враховувати. «У цій частині нам, історикам, в першу чергу необхідна допомога філологів, а для того, щоб філологи могли нам допомагати, потрібно озброїти їх текстом, який достатньою мірою відповідає їх запитам»⁴⁷. До цього слід додати, що далеко не всі випадки вживання «юсів» завдячують сторонньому впливу. У багатьох випадках вживання цих літер може виявитися успадкованим від найдавніших списків пам'ятки. Все це говорить про особливу увагу при передачі тексту, про збереження всіх особливостей у вживанні літер давньої мови. Не можна залишати у читача жодних сумнівів у точності передачі тексту рукопису. Саме ці міркування примусили дослідників поставити питання про відтворення тексту саме так, а не інакше, та сформулювати відповідні правила. Звичайно, буде значним полегшенням для дослідників, що у виданні подані фототипії основних текстів, але і за таких умов необхідна точна передача тексту, зі всіма орфографічними та фонетичними особливостями.

Наступною проблемою була кіновар, оскільки вона в давніх рукописах відіграє велику роль. Кіноварні заголовки розмежовують окремі розділи в рукописах. В. Сергеевич в своєму поділі «Правди Руської» Короткої редакції на дві самостійні частини, слушно спирався тільки на наявність кіноварної відмітки на полях рукопису і кіноварної літери. Кіноварні заголовки пояснюють зміст наступної статті і є в той же час спробою тлумачення її змісту. Тому вони цікаві і цінні для дослідників. У колективі, що працював над «Правдою Руською», встановилася однастайна думка, що кіноварні заголовки з'явилися піз-

ніше. Заголовки мінялися постійно, ці правки та зміни, на думку дослідників, не припинялися і в XVI ст. Це з одного боку зменшує значення кіноварних заголовків як явища пізнього, що не має коріння в найдавнішій основі, але в той же час додає їм особливу ціну, як спробам осмисленої, чіткішої передачі тексту «Правди Руської». Тому були виділені всі кіноварні заголовки і великі літери. У виданні вони були надруковані в рядок, а не у формі заголовків.

У такому ж напрямку вирішувалося питання про розділові знаки. Вони відтворюються у виданні всі, окрім крапки, яка в рукописах не має значення розділового знаку, часто вона лише відокремлює одне слово від іншого. Збереження крапки ввело б плутанину в сучасну пунктуацію, яка вносилася у відтворений текст. Примітки приводилися безпосередньо під текстом того чи іншого основного списку «Правди Руської» і були двох типів: одні стосувалися тексту основного списку (незрозумілі та пошкодженні місця, позначки на полях, зміна чорнил, почерку, неясність тексту, можливість різного читання рукопису), інші включали різночитання до основного списку, взяті з решти списків, які віднесено до тієї або іншої групи. Також була вироблена уніфікована система, в якій указується спосіб скороченого позначення списків в примітках і посиланнях.

Суттєвими питаннями при виданні тексту пам'ятки були також пунктуація та ділення «Правди Руської» на статті. Загальна цільова установка видання – дати читачеві точно відтворений по рукописах текст, при цьому дати цей текст прочитаним до кінця – природно диктував і розстановку розділових знаків за правилами сучасного правопису. Нарешті, послідовність завдання вимагала розподіл «Правди Руської» як збірки юридичних норм на окремі логічні самостійні частини (юридичні норми). Це і можна вважати вершиною прочитання та наукового опрацювання документа. А ці виділені юридичні норми, окремі логічно-самостійні частини «Правди Руської» і є «статтями». Залишалось лише для зручності користування їх пронумерувати. Як бачимо, принцип, який був покладений в основу ділення «Правди Руської» на статті, знаходиться у цілковитій згоді з тим, що давали попередні видавці і дослідники

М. Калачов, В. Сергєєвич, М. Владимирський-Буданов, С. Юшков і ін.

На противагу такому вирішенню питання висувалося В. Любимовим й інше ділення «Правди Руської» на статті. Історик пропонував в основу поділу тексту на статті покласти вказівки самого документа, тобто кіноварні заголовки і заголовні літери та розділові знаки в рукописі⁴⁸. В. Любимов практично здійснив свою ідею. У проведеній роботі ним за основу було взято список з найбільшою кількістю кіноварних літер, що спрощувало йому завдання. У тих місцях рукопису, де текст явно вказував на ту чи іншу окреслену норму, він удався за допомогою інших списків, і таким чином ним вироблено досвід ділення «Правди Руської» на статті на основі вказівок самого рукопису.

Зазначимо, що вчені з робочої групи одноставно підтримували думку про пізню появу кіноварних заголовків, оскільки таких заголовків немає у списках Короткої редакції, і про те, що переписувачі часто по-своєму змінювали їх. Це дає підставу прийти до наступного висновку відносно ділення «Правди Руської» на статті за ознаками кіноварних заголовків: такий принцип допустимий лише при виданні окремих списків «Правди Руської», як самостійних пам'яток, але в тих умовах, коли є тверда впевненість в існуванні єдиної основи у всіх списках Поширеної редакції і про єдність їх змісту, в таких умовах принцип ділення на основі кіноварі неприйнятний. Всі списки Поширеної редакції єдині в своїй основі і виходять з єдиного джерела. Грунтуючись на цій єдності всіх списків Поширеної редакції, було внесено припущення про єдину нумерацію статей для всіх списків «Правди Руської». За основу такого ділення на статті і єдиної їх нумерації було взято Троїцький I список, при цьому зазначаючи, що Синодальний список різко відрізняється від решти списків Поширеної редакції перестановкою ряду статей, тому надано перевагу типовішому списку, і в той же час досить справному і давньому. Нумерація статей розглядалася як корисний робочий прийом у виданні, тому не було визначено місця, де будуть розставлені номери статей, – на полях або в тексті. Після довготривалих міркувань, було вирішено не вмшувати їх у текстах, а обмежитися звідною таблицею в кінці тому.

Перед текстами було вміщено передмови, які включали опис кожного рукопису окремо, палеографічні і орфографічні особливості, всі відомості про рукопис, які можуть бути цікаві та цінні для дослідника. Перед укладачем передмови ставилося завдання, щоб все, що має значення для дослідника, було б там згадано.

Підсумовуючи, можна виділити такі основні правила передачі тексту у публікації. З числа всіх списків «Правди Руської», які використані у виданні, 15 списків були надруковані повністю, а з решти наводилися лише різночитання до цих основних списків. Не брались до уваги лише пізніші списки XVIII і XIX ст. і ряд списків, визнаних підробками. При передачі текстів застосовується громадянський шрифт, доповнений літерами: **ѣ, є, ѕ, ї, ѡ, о** («о» широкє), **к, оу** (передається як **к**) **ѣ, ы, ѵ, ж, ѡ, ѡ, ѡ, ѵ, ѣ**. Титла розкривалися, надрядкові літери були введені до рядка, в останньому випадку літери, яких бракувало дописуються в дужках, але при розкритті титл твердий знак в кінці слів не ставився, в середині ж слова відновлювався в круглих дужках перед голосними е, я, ю; м'який знак відновлювався в круглих дужках як в середині, так і наприкінці слова відповідно правопису рукопису.

Тексти передавалися з розділенням на слова згідно сучасного правопису. У випадках, коли можливе різне розділення того або іншого тексту на слова, в примітках указувалися інші можливі прочитання. При відтворенні тексту не допускалися жодні відхилення від оригіналу, навіть і в тих випадках, коли, на думку дослідників, присутній явний пропуск літер в слові або пропуск цілих слів. виправлення слів або літер, приписки, стирання або ж доповнення у формі винесень на полях, зроблені писарем оригіналу, вносились до тексту без особливих відмінностей, але обумовлювалися в примітках.

Виправлення і доповнення, приписки і стирання, зроблені явно пізніше, до тексту не вносилися; у тексті ж, по можливості, відновлювалося первинне читання, а в примітках зазначалось про наявність виправлень. Кіновар виділялася особливим шрифтом. Числа передавалися арабськими цифрами, якщо в рукописі вони передані літерами, а числа написані словами, так і пере-

давалися. Наявні в рукописі розділові знаки: дві крапки, три крапки, чотири крапки, хрест – відтворювалися у відповідності до оригіналу. Початок сторінки і стовпця в рукописі відмічалися двома та одною вертикальними рисками, на полях вказувалася нумерація аркушів відповідно з оригіналом рукопису. У різночитаннях наголошуються на всіх особливостях читань всіх списків того або іншого вигляду, що мають смислове значення або значення важливе для вивчення історії тексту. Різночитання передаються петитом з вказівкою кіноварі і з доповненням літер, як і при передачі основного тексту. У разі, коли одне і теж різночитання є в декількох списках, то дане слово або фраза відтворюється за старшим списком. Перестановка слів вказувалася в різночитаннях у всіх випадках. Перестановка цілих статей вказувалась двічі: в тому місці, де стаття відсутня, і в тому місці, де вона залишена; різночитання ж до окремих місць цих статей вказувались там, де відтворена відповідна стаття основного тексту.

При посиланнях на той або інший список «Правди Руської», як у статтях, так і в примітках, кожен окремий список відображався особливим шрифтом. Розділові знаки розставлялися відповідно до сучасного правопису. Відтворений текст «Правди Руської» поділяється на статті, відмежовані одна від одної червоним рядком, при цьому відтворюються кіноварні заголовки, а заголовки статті, що потрапляють в середину стрічок, нічим окрім шрифту не виділяються. Статті нумерувалися арабськими цифрами.

Всі Поширені списки «Правди Руської» поділяються на статті однаково, відповідно до єдиної нумерації. За основу береться поділ на статті Троїцького I списку, в ньому вони мають порядкову нумерацію, а відповідні статті інших видів матимуть той же номер, що і в Троїцькому I списку. Статті Пушкінської і Карамзінської груп, відповідні до списку Троїцького, сприймали нумерацію попередньої статті, з додаванням індексу, що відзначається римською порядковою нумерацією в тих випадках, коли цих статей було декілька. Палеографічні особливості і особливості орфографії кожного окремого рукопису, що мають значення для її характеристики і не можуть знайти відображення

при виданні тексту або у варіантах, що приводилися, описуються у передмовах, передбачуваних у кожній групі списків «Руської Правди» або ж в загальній вступній статті.

У видавництво АН СРСР перший том було здано 28 січня 1938 р. В травні 1939 р. весь том було підписано Б. Грековим до друку⁴⁹. В березні 1940 р. вийшли перші екземпляри, а в травні книга надійшла у продаж⁵⁰. У передмові до першого тому Б. Греков зазначив, що найбільша заслуга при підготовці цього тому належить М. Лаврову, В. Любимову та Г. Гейермансу⁵¹. І дійсно, саме цими істориками була проведена найважча робота з підготовки, упорядкування, а потім і звірки та коректури. Адже після того, як том потрапив до видавництва, він там пролежав близько року, за цей час деякі сторінки були пошкоджені та прийшлося відновлювати тексти. Г. Гейерманс та М. Лавров чергували у видавництві і вночі⁵².

Отож, перший том уже був готовий, а робоча група продовжувала свою роботу над наступними томами. Можна з упевненістю констатувати той факт, що на 1941 р., і коментарі, і фотознімки були майже підготовлені, потребували лише певної редакційної обробки та перевірки. Проте війна перешкодила виходу цих томів та відсунула зроблене на кілька кроків назад. Коментарі довелося відновлювати та дописувати, а роботу над фотомеханічним відтворенням починати спочатку. Зауважимо, що всі три томи, як підготовлені, фігурували у видавничому плані ЛВІІ в 1940 р.⁵³. Ще на 1937 р. в роботі над томом з коментарями було зроблене наступне: «відпрацьовано та прийнято список літератури для коментарів та розпочато роботу. Підготовлено статтю з історії Татищевських списків»⁵⁴.

Питання щодо характеру коментарів розроблялись ще в середині 1930-х рр. З цієї проблеми також були висловлені різні думки дослідників. Точка зору Б. Грекова і у вирішенні цього питання була обережною: «ми не беремо на себе задачі пояснити кожен текст, вирішити всі суперечки і сумніви, які накопичилися за 200 років у вивченні «Правди Руської». Але ми хочемо, щоб кожен, хто візьме нашу книгу в руки, знав, скільки праці було вкладено в дану роботу»⁵⁵. Завданням коментарів було дати досліднику матеріал про те, що зроблено для вив-

чення «Правди Руської» від «М. Татищева до наших днів»⁵⁶. Б. Греков розумів, що цього замало, тому запропонував зайнятися темою, які присвячені вивченню «Правди Руської»⁵⁷. Але це потребувало великих та довготривалих зусиль і не узгоджувалося з термінами, необхідними для підготовки до видання «Правди Руської».

Отже, повертаючись до другого тому, зауважимо, що він дає досліднику величезний матеріал для власних висновків. Б. Греков зауважив: «Правда Руська відноситься до таких джерел, одностайного розуміння яких досягти не можна»⁵⁸. В 1942 р. Б. Греков в листі до М. Тихомирова говорив: «Нам потрібно довести до завершення хорошу справу. Другий том майже готовий, проте потребує значних доопрацювань, потрібно і російську літературу розширити, і слов'янську, і, навіть, німецьку»⁵⁹. Дійсно розуміння такого складного пам'ятника було дуже важливим при його дослідженні. Адже за 200 років кожне покоління істориків вносило щось нове в його прочитання та розуміння. І весь цей накопичений досвід було акумульовано зведено в другому тому академічного видання. Головною метою цього тому Б. Греков назвав те, що потрібно допомогти сучасному досліднику краще орієнтуватися в масиві існуючої літератури з даної проблематики⁶⁰.

Всі коментарі наведені постатейно, нумерацію статей взято з першого тому цього видання. Коротка Правда подавалася за Академічним списком, Поширена – за Троїцьким І⁶¹. В роботі над томом брали участь В. Гейман, Г. Кочин, Б. Романов, Б. Александров, М. Лавров і Б. Греков. Окрім того, до тому були складені відповідні покажчики – бібліографічний, предметно-термінолічний, іменний, географічний (Р. Мюллер, Б. Романов, О. Копанев). До тому було включено дослідження Татищевських списків «Правди Руської» та нові наукові розвідки В. Любимова⁶².

Отже, Друга світова війна не зупинила роботу над виданням, хоча й внесла значні корективи у плани. Робота значно уповільнилась, унаслідок евакуації велика частина напрацювань була втрачено. Врешті, багато чого відновлювали по пам'яті, в тексті коментарів іноді зустрічаються неточності та огріхи. На середину 1946 р. том в завершеному вигляді був у Б. Грекова.

В роботі над другим томом можна виділити 2 періоди: 1937–1940 рр. і 1944–1947 рр.⁶³. Цікавим фактом, пов'язаним з виданням другого тому є і те, що на завершальному етапі (у вересні 1947 р.) видавництво отримало від Б. Грекова вказівку зняти гриф ЛВП⁶⁴.

Вихід коментарів мав велике значення для вивчення «Правди Руської». Однак укладачі приділили головну увагу дореволюційним авторам, а не сучасним. Коментар до статей побудований у вигляді перерахування думок окремих авторів без їх критичної оцінки. Тому 2-й том академічного видання «Правди Руської» має значення лише як зведення думок авторів, які писали про «Правду Руську» в дореволюційний час, і вкрай слабо відображає розвиток радянської історичної науки.

Найскладнішою виявилася доля третього тому, куди мали увійти тексти списків, надрукованих у першому томі, відтворені фотомеханічно. Ще на початку війни дослідники планували цей том видати другим. Проте війна та евакуація перешкодили здійсненню їх наміру⁶⁵. Тоді на перший план вийшли коментарі. Підготовчі роботи були проведені ще до початку війни. Б. Грекову довелося докласти немалих зусиль аби прискорити роботу над третім томом, але він так і не дочекався виходу його у світ. З архівних матеріалів видно, що робота під час війни та по її закінченню йшла досить активно. У видавничому плані ЛВП на 1945 р. зазначалося, що робота над томом знаходилася на завершальному етапі, та про передачу його до видавництва в четвертому кварталі поточного року⁶⁶.

Третій том вийшов набагато пізніше, ніж було заплановано. Але це не говорить про сприйняття його як маловажливого. Цьому тому протягом всього періоду роботи приділялась особлива увага. Найскладнішим моментом було вироблення технічних принципів копіювання і передачі текстів та втілення цих принципів у життя. Списки для тому мали бути сфотографовані таким чином, щоб були відтворені не тільки рядки та літери, а й повністю сторінки, так, щоб лінії меж сторінок були позначені⁶⁷. Це було пов'язано в першу чергу з характером та специфікою самих рукописів. Наприклад, в Синодальній кормчій на сторінках є приписки тому важливо було їх вірно відтворити, це ж саме стосується й інших рукописів.

У результаті в роботі над третім томом на заключному етапі брали участь А. Новосельський, Л. Черепнін, О. Насонов, О. Зимін, М. Бакланова. Фото відтворювалися ЛВ ЛАФОКИ С. Беляковим і О. Хлебніковим⁶⁸.

Названі спеціалісти, віддаючи шану дослідникам, які розпочинали дане видання, не порушували вже започаткованих традицій та принципів видання. Списки «Правди Руської» відтворені в форматі оригіналів. Слова, окремі літери і знаки, написані в оригіналі кіновар'ю, у виданні передані червоним кольором. До кожного зі списків подано короткий палеографічний опис рукописів. Робота над томом була завершена сектором джерелознавства і видання документів радянського періоду Інституту історії АН СРСР.

Видання «Правди Руської» було наймасштабнішою подією в історії радянської історичної науки⁶⁹. Таку думку підтримали майже всі найвидатніші спеціалісти того часу та наступних поколінь, проте не обійшлося і без недоліків, а також докорів та нарікань на роботу учасників даного дослідницького проекту. Звісно, з точки зору поступу історичної науки, бездоганим дане видання не назвеш. Утім той факт, що ним користуються вже більше півстоліття говорить сам за себе.

Сучасники знайшли ряд недоліків у виданні, проте на загальній позитивній оцінці це не позначилося⁷⁰. Цікавою стала рецензія О. Яковлева, яка навіть була відзначена спеціальною премією Й. Сталіна⁷¹. О. Яковлев, в цілому позитивно оцінивши представлене видання, зауважив, що в такому вигляді воно дещо ускладнює роботу істориків, адже помилки, неточності та друкарські помилки збиватимуть недосвідчених дослідників⁷². На думку рецензента, краще було б видати усі 80 списків, оскільки, на його погляд, це не є важким завданням, проте в майбутньому це набагато більше полегшило б завдання істориків, оскільки у них перед очима були б усі тексти⁷³.

Б. Сиром'ятников зазначив, що в текстовому відношенні вказана робота нічого нового нам не дає. Вона лише підбиває найбільш повний підсумок досліджень всієї кількості текстів «Правди Руської», не подавши в руки історика права нового текстового матеріалу⁷⁴.

Цікавий відгук на перший том був написаний С. Юшковим⁷⁵. С. Юшков піддав критиці майже всі принципи цього видання⁷⁶. Звісно, на оцінку історика вплинуло два фактори: по-перше – це загальні наукові принципи та по-друге, що не менш важливо, – прихована образа через те, що він так і не був залучений до проекту. Тому одночасно з цією рецензією редколегія опублікувала свою відповідь на закиди історика. Дослідники слушно зауважили, що С. Юшков, говорячи про недоліки, зіставляє академічне видання виключно з власним 1935 р.⁷⁷, тобто, показує, лише як погляди істориків суперечать його власним поглядам.

Дозволимо собі ще кількома словами сказати про деяких дослідників, які мали відношення до роботи над академічним виданням. Впродовж декількох десятиліть «Правдою Руською» займався Б. Романов. Йому належить значна частина коментарів до академічного видання⁷⁸ (як тритомного, так і навчального). У його книзі, в якій розповідається про побут і звичаї Давньої Русі⁷⁹, «Правда Руська» з'являється перед читачем яскравою пам'яткою, яка висвітлює соціальні відносини та побут XI–XII ст. Спеціально джерелознавчих питань Б. Романов не торкався, хоча його погляди стосовно часу та обставин складання «Правди Руської», відрізнялися послідовністю. Для нього «Коротка Правда» – пам'ятник XI ст., а «Поширена Правда» – XII ст.⁸⁰

«Правду Руську» як пам'ятку, що відображає соціальні відносини Давньої Русі, розглядав Н. Рубінштейн⁸¹. Якщо «Поширена Правда», на його думку, характеризує феодальні відносини, що склалися, то Найдавніша вводить нас в суспільство, яке знаходилося ще на дофеодальній стадії. Велика книга про соціальні відносини в Київській Русі написана була І. Смирновим, головним чином на основі «Поширеної Правди»⁸². Основна увага в ній приділена соціокультурному становищу смердів, холопів і закупів.

У зв'язку з виходом у світ першого тому академічного видання «Руської Правди» М. Присьолков поставив перед дослідниками завдання вивчення «Короткої Правди» в тісному зв'язку з історією літописання⁸³. М. Присьолков довів, що текст «Правди Руської» міг редагуватися пізнішими переписувачами

(деякі статті закону збереглися в Поширеній редакції, на його думку, в більш архаїчному вигляді, ніж в Короткій).

Пізніше думка про те, що «Поширена Правда» у ряді випадків краще відтворює архетип «Короткої Правди», чим списки, що дійшли до нас, розвинув О. Орешников⁸⁴. Саме йому належить стаття, в якій зроблена спроба пояснити плутанину статей «Правди Руської» в Синодальному списку⁸⁵.

Суттєві корективи М. Тихомиров вніс у класифікацію В. Любимова. Прийнявши запропонований В. Любимовим поділ «Поширеної Правди» на групи і види, М Тихомиров пішов далі і виділив з їх масиву третю редакцію – Скорочену. Таким чином, поділив пам'ятку на три редакції – Коротку, Поширену і Скорочену, виходячи з дослідження історії тексту кожної з них⁸⁶. У своїй монографії, яка стала класичним зразком джерелознавчого дослідження в радянській історіографії, автор обґрунтував наявність трьох редакцій «Правди Руської» – Короткої, Поширеної і Скороченої. Виникнення кожної з них автор пов'язав із важливими історичними подіями (повстаннями в Києві і Новгороді). На думку М. Тихомирова, «Скорочена Правда» – це не скорочення «Поширеної Правди», а самостійна пам'ятка, яка виникла на півночі Русі, можливо, при дворі пермських єпископів, ще до написання «Поширеної Правди»⁸⁷. Отже, сьогодні ми користуємося класифікацією В. Любимова з корективами М. Тихомирова.

Таким чином, 1930–1950-ті рр. позначилися великою активністю дослідників щодо вивчення питань політичної, соціально-економічної історії Русі. І не дивно, що саме в той час посилена увага почала надаватися джерелам. Прагнення зробити їх доступними широким колам в оригінальному вигляді призвело до появи значної кількості академічних археографічних публікацій. Наприкінці 1920-х рр. в умовах становлення радянської історичної науки, зокрема джерелознавства, була усвідомлена необхідність фундаментального наукового видання «Правди Руської». Потреба активізувати дії щодо видання «Правди Руської» виникла під час підготовки до відзначення 200-річчя її віднайдення (1938 р.). У 1933 р. з ініціативи дирекції Інституту історії АН СРСР знову розпочалася робота. Тоді ж ним було

обумовлено, що наукове дослідження такого важливого історичного джерела, як «Правда Руська», відкриє великі можливості дослідникам історії киеворуського періоду для подальшого студіювання, дозволить по-новому висвітлити ряд важливих питань.

¹ АРАН, ф. 665, оп. 1, ед. хр. 179, л. 16.

² АРАН, ф. 1577, оп. 5, ед. хр. 58, л. 6.

³ СПбФА РАН, ф. 133, оп. 1, д. 1492, 138 л.

⁴ АРАН, ф. 1577, оп. 5, ед. хр. 58, л. 6.

⁵ НИА СпбИИ РАН, ф. 297, оп. 1, д. 173, л. 14 об.

⁶ СПб ФАРАН, ф. 133, оп. 1, ед. хр. 1461, л. 96–97.

⁷ СПб ФАРАН, ф. 133, оп. 1, ед. хр. 1466, л. 2.

⁸ Там же.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же.

¹² Там же, л. 4.

¹³ НИА СпбИИ РАН, ф. 297, оп. 1, д. 173, л. 13 об.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же, л. 13 а.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же, л. 13 а об.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же, л. 14.

²¹ Зимин А.А. Правда Русская. – М.: Из-во «Древлехранилище», 1999. – С. 23.

²² Правда Русская / Под общей редакцией Б.Д. Грекова. – Т. 1: Тексты. – М.; Л.: Издательство АН СССР, 1940. – С. 10.

²³ Валк С.Н. Археографическая деятельность академика М.Н. Тихомирова // Валк С.Н. Избранные труды по археографии. – С. 248.

²⁴ Любимов В. П. Об издании «Русской Правды» // Проблемы источниковедения. – М.; Л., 1936. – Сб. 2. – С. 299–314.

- ²⁵ СПб ФАРАН, ф. 133, оп. 1, ед. хр. 1466, л. 4.
- ²⁶ Там же, л. 5.
- ²⁷ Любимов В.П. Смерд и холоп // Исторические записки. – М., 1941. – Т. 10. – С. 67.
- ²⁸ Там же.
- ²⁹ Правда Русская. – Т. 1. – С. 30.
- ³⁰ Правда Русская / Под общей редакцией Б.Д. Грекова. – Т. 2: Комментарии. – М.; Л.: Издательство АН СССР, 1947. – 864 с.
- ³¹ Сыромятников Б. Русская Правда. Рецензия // Советское государство и право. – 1940. – № 7. – С. 144.
- ³² Рожков Н.А. Исторические и социологические очерки. Сб. статей. М., 1906. – Ч. II. – С. 81.
- ³³ Стратонов И.А. К вопросу о составе и происхождении Краткой редакции Русской Правды. – С. 5.
- ³⁴ Карский Е.Ф. Русская Правда по древнейшему списку. Л, 1930. – С. 7.
- ³⁵ СПб ФАРАН, ф. 133, оп. 1, ед. хр. 1466, л. 7.
- ³⁶ Там же, л. 3.
- ³⁷ Там же, л. 3.
- ³⁸ Правда Русская. – Т. 1. – С. 7.
- ³⁹ СПб ФАРАН, ф. 133, оп. 1, ед. хр. 1468, л. 12.
- ⁴⁰ Там же, л. 23.
- ⁴¹ СПб ФАРАН, ф. 133, оп. 1, ед. хр. 1492, л. 80.
- ⁴² СПб ФАРАН, ф. 133, оп. 1, ед. хр. 1466, л. 85.
- ⁴³ Карский Е.Ф. Русская Правда по древнейшему списку. – Л, 1930.
- ⁴⁴ Обнорский С.П. Русская Правда как памятник русского литературного языка // Известия Академии наук. Отделение обществ, наук. – 1934. – № 10; Обнорский С.П. Очерки по истории русского литературного языка старшего периода. – М.; Л., 1946.
- ⁴⁵ Ларин Б.А. Лекции по истории русского литературного языка (X – середина XVIII вв.). учебное пособие для филологич. спец. ун-тов и пед. ин-тов. – М.: «Высшая школа», 1975. – С. 52–94.
- ⁴⁶ СПб ФАРАН, ф. 133, оп. 1, ед. хр. 1468, л. 14.
- ⁴⁷ СПб ФАРАН, ф. 133, оп. 1, ед. хр. 1492, л. 79.
- ⁴⁸ Там же, л. 98.
- ⁴⁹ НИА СПБНИИ РАН, ф. 297, оп. 1, д. 173, л. 14 об.
- ⁵⁰ Там же.

- ⁵¹ Правда Русская. – Т. 1. – С. 10.
- ⁵² РГАЛИ, ф. 1932, оп. 1, ед. хр. 28, л. 1.
- ⁵³ СПб ФАРАН, ф. 133, оп. 1, ед. хр. 1627, л. 7, 8.
- ⁵⁴ СПб ФАРАН, ф. 133, оп. 1, ед. хр. 1494, л. 87.
- ⁵⁵ СПб ФАРАН, ф. 133, оп. 1, ед. хр. 1466, л. 2.
- ⁵⁶ Там же, л. 4.
- ⁵⁷ Там же, л. 3 об.
- ⁵⁸ Правда Русская. – Т. 2. – С. 7.
- ⁵⁹ АРАН, ф. 693, оп. 4, ед. хр. 195, л. 9.
- ⁶⁰ Правда Русская. – Т. 2. – С. 7.
- ⁶¹ Там же.
- ⁶² Любимов В.П. О Лаптевском списке Правды Русской // Правда Русская. – Т. 2. – С. 832–839; Любимов В.П. Новые списки Правды Русской // Правда Русская. – Т. 2. – С. 840–862.
- ⁶³ СПбФА РАН, ф. 133, оп. 1 (1947), ед. хр. 5, л. 53.
- ⁶⁴ Там же, л. 99.
- ⁶⁵ СПбФА РАН, ф. 133, оп. 1 (1945), ед. хр. 4, л. 30.
- ⁶⁶ Там же, л. 5.
- ⁶⁷ РГАЛИ, ф. 1932, оп. 1, ед. хр. 28, л. 5.
- ⁶⁸ Правда Русская. – Т. 3. Факсимильное воспроизведение текстов / Под ред. акад. Б.Д. Грекова. Отв. ред. тома А.А. Новосельский. – М.: Издательство АН СССР. – 471 с.
- ⁶⁹ АРАН, ф. 665, Оп. 1, ед. хр. 179, л. 16.
- ⁷⁰ Пичета В. Критика и библиография. Русская Правда. // Вестник АН СССР. – М., 1944. – № 1–2. – С. 88–92; Панов В. «Правда Русская» // Что читать? – М., 1940. – № 4–5. – С. 46; Приселков М.Д. [Рецензия на том первый «Правды Русской»] // Вестник древней истории. – 1939. – № 3. – С. 148–151.
- ⁷¹ АРАН, ф. 665, Оп. 1, ед. хр. 179, л. 17–18.
- ⁷² Там же, л. 14.
- ⁷³ Там же, л. 13.
- ⁷⁴ Сыромятников Б. Русская Правда. Рецензия // Советское государство и право. – 1940. – № 7. – С. 144–149.
- ⁷⁵ Юшков С.В. Об академическом издании Правды Русской // Историк-марксист. – 1941. – № 2. – С. 95–102.
- ⁷⁶ Там же. – С. 97.
- ⁷⁷ Там же. – С. 102–103.

⁷⁸ Правда Русская. – Романов Б.А. [Комментарии] // Правда Русская. – М.–Л., 1947. – Т. II. – С. 15–16, 121–134, 198–204, 241–298, 307–324, 339–359, 482–548, 574–576, 602–609, 700–743; Правда Русская. Учебное пособие. – Романов Б.А. [Комментарии] // Правда Русская. Учебное пособие. – М.–Л., 1940. – С. 35–89.

⁷⁹ Романов Б.А. Люди и нравы Древней Руси. 2-е изд. – М.; Л., 1966.

⁸⁰ Там же.

⁸¹ Рубинштейн Н.Л. Древнейшая Правда и вопросы дофеодального строя Киевской Руси // Археографический ежегодник за 1964 год. – М., 1965. – С. 3–10.

⁸² Смирнов И.И. Очерки социально-экономических отношений Руси XII–XIII веков. – М.; Л., 1963.

⁸³ Приселков М.Д. Задачи и пути дальнейшего изучения Русской Правды // Исторические записки. – 1945. – Кн. 16. – С. 238–250.

⁸⁴ Орешников А.С. К вопросу о составе Краткой Правды // Лингвистическое источниковедение. – М., 1963. – С. 121–130; Его же. К истории текста Русской Правды // Восточная Европа в древности и средневековье. – М., 1978. – С. 151–155.

⁸⁵ Орешников А.С. О Синодальном списке Русской Правды // Археографический ежегодник за 1962 год. – М., 1963. – С. 52–54.

⁸⁶ Зимин А.А. Правда Русская. – С. 221.

⁸⁷ Тихомиров М.Н. Исследование о Русской Правде. – М.; Л., 1941. – С. 144.